

Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late middeleeuwen

Herman Pleij

De lange ondertitel wil er kennelijk geen twijfel over laten bestaan, dat over volksgerichten in de late middeleeuwen niet meteen wat te zeggen valt. Toch doet zich min of meer georganiseerde baldadigheid, onder begeleiding van kritisch rumoer en soms gericht op huwelijkszaken, regelmatig voor in de stedelijke gemeenschappen van de Lage Landen. Daarbij blijkt het bijna altijd te gaan om spotgezelschappen met een semi-permanent karakter en de wat stabielere wijkverenigingen (die menigmaal een politieke basis hadden in het stadsbestuur), terwijl jongelingen geregeld een leidende functie bekleden.

Maar deze instituties en de genoemde activiteiten vallen steeds moeilijk concreet te determineren. Per geval kan men zich afvragen of een vermelde jongerengroep een spotgezelschap is, identiek met een wijkvereniging ofwel met een beginnende rederijkerskamer. Daarbij vormt een niet geringe complicatie, dat het bronnenmateriaal niet alleen zeer schaars en incidenteel is maar ook heel divers van aard. Naast een post uit stadsrekeningen – niet genoteerd om inzicht te verschaffen in volksgerichten maar om een geldbedrag te verantwoorden dat een rol speelde bij een bepaalde activiteit die deel uitmaakte van iets veel complexers dat verder ongenoemd blijft – ligt er een literaire tekst, die de baldadigheid thematiseert (en dus vervormt) ter lering en vermaak voor een bepaald milieu. En daartussenin treffen we dan nog kroniekberichten aan, feestprogramma's, (scherfs?-) oorkonden en politieverordeningen, als dragers van een gewenste werkelijkheid allemaal even gekleurd en vertekend.

Vooralsnog een warboel dus rond feestrumoer met scherpe kantjes, geregeerd zowel door wat specifieke jongerenbelangen lijken te zijn als door de lokale en landelijke feestkalender: vastenavondviering, jaarmarkt, processie, blijde inkomst. En pogingen om enige orde te suggereren hebben voorlopig nog te kampen met enerzijds een pas op langere termijn weg te werken lacune en anderzijds de onweerstaanbare verleiding de bereikte conclusies en visies van elders geruisloos te implanteren in het nog ruwe en onbewerkte materiaal uit de Lage Landen. Daarmee wordt bedoeld, dat hier met een systematisch onderzoek naar de institutionalisering van het sociaal-culturele leven in de steden (maar ook dorpen) nog niet eens een begin is gemaakt. Zulk onderzoek is voor belangrijke delen van Frankrijk wel verricht, zeker wat betreft het noordwestelijke stedengebied. En aangezien de steden daar in vele opzichten overeenkomsten vertonen met die in Vlaanderen en Brabant in de late middeleeuwen, ontkomt men er bijna niet aan de

aangetroffen structuren eveneens hier aanwezig te achten, wanneer zich in het materiaal al een enkel vergelijkbaar geval lijkt voor te doen.

Het spreekt vanzelf dat deze ‘methode’ uitermate riskant is. Zeker in dit stadium is het nuttiger voor het onderzoek om vast te stellen, dat in tegenstelling tot in Frankrijk hier elke concrete aanwijzing ontbreekt dat de stad als regel een vast en afzonderlijk zottengilde telde. Zulke organisaties lijken bij ons een veel incidenteler karakter te vertonen, nauwelijks geïnstitutionaliseerd te zijn en misschien niet meer voor te stellen dan een van de gelegenheidsgeedaanten die een vaste organisatie kon aannemen. In enkele gevallen weten we zeker, dat een of meer zotten vaste leden zijn van een vereniging met andere oogmerken (rederijders, schutters). Ook volgt uit ons materiaal eigenlijk nergens, dat het zoals in Frankrijk vooral gerechtsdienaars en -klerken (of gewoon juristen) zouden zijn, die bij het zotten- of volksgerichtspektakel op georganiseerde basis de hoofdrol speelden. Maar voorlopig is het nog veel te vroeg voor welke generaliserende uitspraak dan ook. Liever stellen we de vraag wat dat materiaal uit de Nederlanden dan zoal te bieden heeft¹.

We beginnen bij de literatuur. In de loop van de zestiende eeuw vervaardigt zekere Lambrecht Dirrixsz. de Vult een bruiloftspel van 345 regels, dat omstreeks 1600 wordt overgeschreven in een repertoire-boek (of bewaar-register) van een Haarlemse rederijderskamer². Daaruit kennen we het spel. Het is van belang om deze manier van overleveren te memoreren, aangezien daaruit volgt dat het spel (veel) ouder is – het kan wel van omstreeks 1500 zijn – en dat het in zekere zin repertoire gehouden heeft, beter gezegd: bekend genoeg was en belangrijk genoeg geacht werd om bewaard te worden. De tekstsoort is op zichzelf niet onbekend. Het gaat om een typisch gelegenheidsspel dat werd opgevoerd bij een bruiloft, meer in het bijzonder tijdens het bruiloftsmaal, waarbij de spelers (doorgaans twee of drie acteurs) een al dan niet toepasselijk geschenk aan het bruidspaar proberen te overhandigen.

Zoekt men naar volksgerichten via de trefwoorden ‘jongelingen’, ‘huwelijkszaken’ en ‘overgangsriten’ – zoals gezegd de voornaamste dimensies waarin de rituele baldadigheid en het geïnstitutionaliseerde rumoer zich voltrekken in de late middeleeuwen³ – dan verdienen zulke teksten bijzondere aandacht: in de ruimere zin van wat *tafelspel* heet in het algemeen zijn er tot omstreeks 1600 een honderdtal te noemen⁴. Voegt men hieraan epische teksten toe die aanwijzingen vertonen dat ze speciaal bij bruiloften werden voorgedragen, dan neemt dit materiaal nog eens aanzienlijk toe⁵.

In dit spel wil de serieuze *Jonstige Minne* (‘hoofse liefde’) eerst een spiegel aanbieden aan het bruidspaar, hetgeen gebruskeerd wordt door de zot met zijn marot *Boerdelick Wesen* (‘boerenpummel’) en de zuipschuit *Droncken Tenoer* (letterlijk ‘beschonken inhoud’). Die weten wel wat beters. Voor het publiek is meteen duidelijk dat zij de wereld der (nog) niet-gehuwden representeren. Deze wereld wordt op hilarische wijze geïdentificeerd met een chaotische ongeordendheid, die maximaal contrasteert met de orde die de gezeten burgers voorstaan of pretenderen. Deze constructie is uitermate geliefd in literatuur en beeldende kunst

van de late middeleeuwen, met uitschieters tot ver in de zeventiende eeuw. Niet zelden keert men de bestaande of gewenste orde finaal om en schept tijdelijk in woord, beeld of feestritueel een omgekeerde wereld, die op ironische wijze wordt aangeprezen maar die ten slotte al dan niet met geweld wordt vernietigd of tijdelijk uitgebannen. De maatschappelijke functie is in het algemeen evident (het omgekeerde van de eigen ambities wordt karikuraal verbeeld en verdelgd), maar per concreet geval heel moeilijk naar sociaal gewicht en effect te schatten: oppervlakkige spelletjes of ingrijpend massa-ritueel? Eigentijdse verbodsbepalingen doen naar het laatste oordeel neigen, schriftelijke overlevering in bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw van ouder materiaal lijkt aan te geven dat het om vervlakt ritueel gaat dat nu huiskamervermaak is geworden, zonder dat daarbij een vitaler functie in de oorspronkelijke tijd van ontstaan vergeten mag worden⁶.

De zuipschuit en de zotte boerenpummel zijn bekende karikaturen uit de omgekeerde wereld. Ze belichamen het gebrek aan de essentiële kenmerken die het lidmaatschap van de gemeenschap der beschaafden primair veronderstelt. De drank berooft de mens van beheersingsvermogen en rede, waarover de boer van nature al niet kan beschikken, terwijl de zot het totale gebrek aan wijsheid uitdrukt. Ten overvloede laat een regie-aanwijzing in het begin weten, dat de dronkaard 'wilder dan wilt' gekleed moet gaan, waarmee zowel gerefereerd wordt aan het courante trefwoord voor onbeschaafdheid (*wild*) als aan de representant bij uitstek daarvan, de half-legendarische wildeman. *Jonstige Minne*, vertegenwoordigster dus van de wereld der beschaafden, kiest voor de kwalificatie 'plompe boeren' welke die van wildeman naar de kroon steekt in de late middeleeuwen en zelfs zal overtreffen in de vroegmoderne tijd⁷.

Wanneer de beide woestelingen nu het heft in handen nemen, blijkt het spel over te gaan in een waarlijke 'rite de passage', in die zin dat de bruidegom (de bruid blijft buiten beschouwing) officieel verbannen wordt uit het als attractief voorgestelde 'wilde' leven naar een gevestigde maatschappij, die kennelijk gedragen wordt door gehuwden. Nu lijkt dit, zo gepresenteerd, weinig meer voor te stellen dan wat in de huidige vrijgezellenavond ('bachelors-party') nog volop aanwezig is. De bruidegom in spe krijgt nog eenmaal het als exuberant voorgestelde genot te smaken van het ongebonden bestaan in de vorm van ongelimiteerd uitspatten met drank en (soms) lichte vrouwen, onder de impliciete verzekering dat het daarmee voor eens en altijd afgelopen zal zijn. Deze lijn naar nu is wel te volgen vanaf dit bruiloftsspelletje. Maar het gaat ons nu eerder om de weg terug. In hoeverre verraadt dit spel nog actuele vormen van (jongelingen)gerichten en sporen van eventuele vroegere vormen daarvan?

De woordkeus helpt ons een eind op weg. Het gepresenteerde ritueel voltrekt zich in termen van een rechtsgeding, waarin vonnis gewezen wordt voor de rechtbank van het Rijk der Jongeren dat door de beide onbeschaafden wordt vertegenwoordigd. Dat wijst op de thematisering van praktijken die ons ook uit de minder verdachte hoek van verbodsbepalingen uit de vijftiende eeuw bekend zijn: een soort eigen-rechter-spelen vanuit een tijdelijk ingesteld spotrijk, waarbij de defecten en vooral de dragers daarvan hardhandig worden terechtgewezen. Bo-

vendien zijn er meer literaire teksten die zulke min of meer serieuze spelvormen bespreken of begeleiden. Maar daarover later.

Het hoofdgescenik van de beide spelers blijkt uiteindelijk te bestaan uit het doorgangsrutueel zelf, waaraan de bruidegom onderworpen zal worden. Dit wordt heel serieus gebracht, nadat na de spiegel van *Jonstige Minne* ook nog een wieg en een schop als geschenk zijn overhandigd. Op zichzelf mogen dit evenzeer typerende cadeaus heten voor de bruidegom. De gezeten wereld eist zijn voortplanting en verlangt ook zijn arbeid, verbeeld met de schop die Adam kreeg na zijn verbanning uit het paradijs. Daarbij moet nog worden aangetekend, dat ook in menig serieus tractaat uit de middeleeuwen het verzorgen van babies en het zwoegen op het land besproken worden als straf voor de mensheid na de zondeval. Bovendien speelt hier dan nog de toepasselijke dubbelzinnigheid mee, dat de seksuele omgang graag vergeleken wordt met het omspitten van een tuintje⁸. Maar het meest passend als geschenk voor de bruidegom wordt ten slotte het ritueel geacht. De zot treft de voorbereidingen:

“... Maer, dat wy souden vannen
En den bruydegom bannen, reet ghy met ons kuere
Van Boerdelick Weesen en Droncken Tenoere;
Hy moet daer duere, 't en baet geclapt niet”.

(Laten we dan de bruidegom vonnissen en verbannen; maak de verordening van BW en DT gereed. Hij moet erdoorheen, geklets baat niet meer: r.188-191).

Treffend is de letterlijke formulering van een doorgangsrite met ‘Hy moet daer duere’, terwijl het toch verder gewoon om een verordening blijkt te gaan. Hierna volgt namelijk het ‘sotte mandaet’, dat plechtig wordt voorgelezen. Het is uitgevaardigd door de vorst *Jonckheyt*, die heerst over het ‘ongeoordineert leven’, kortom de wereld waar niet de orde heerst die absolute voorwaarde is voor het beschaafde bestaan van de gezeten (gehuwde) burgers. De heerlijkheden van deze vorst dragen dan ook veelzeggende namen als Malhuysen, Keyenburgh, Sottingen en Geckhooven, steeds uitdrukkingen van de geterritorialiseerde dwaasheid die de centrale richtsnoer vormt in de omgekeerde wereld. De bruidegom wordt bijgevolg verbannen naar ‘*t Lant van vroetscappen*, waar de wijsheid regeert. En dat betekent dat hij zich zijn hele leven verre dient te houden van: vrijen met ‘Venus’ dierkens’, hoerenlopen, dobbelen, drinken en bovenal de omgang met zijn oude vrienden.

In dit brave, literaire spelletje valt wel degelijk de thematisering te herkennen van rituelen, die vrij algemeen in de late middeleeuwen gespeeld werden. Dat gebeurde dan vooral in de vastenavondtijd, waarbij het kritisch element doorgaans een wat hardhandiger indruk maakt, terwijl het niet alleen om huwelijkszaken gaat maar om alles wat een stedelijke gemeenschap kon bezighouden vanuit de optiek der gezetenen. Kritiek en ‘rechtszaak’ via het mechaniek van de omgekeerde wereld vormen de spil van het bruiloftsspel. Over de implicaties daarvan laat het stuk zelf aan het slot geen enkele twijfel bestaan. De beide acteurs die het wilde leven vertegenwoordigen verlaten zelfs hun rol en beamen eensgezind de woorden van *Jonstige Minne*, dat het huwelijk het hoogste instituut is in de stedelijke samenle-

ving en dat monogamie en huiselijkheid (niet meer naar de kroeg gaan) absoluut geboden zijn. En al maakt deze boodschap niet meteen een onthutsende indruk, het is toch zaak erop te wijzen dat opvattingen over het gezin als hoeksteen van de maatschappij, de opwaardering van het huwelijk en huiselijke 'gezelligheid' in het algemeen behoren tot de verworvenheden van de stedelijke samenleving van tamelijk recente aard⁹.

Het principe van de 'omgekeerde wereld', waarmee hier een ongewenste huwelijkssituatie aan de kaak gesteld wordt. Prent van de Meester van het Amsterdamse Kabinet, c. 1485-1490. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Allereerst is het de literatuur zelf, die getuigt van de groeiende spelrituelen. Het bruiloftsstuk staat namelijk niet alleen. Er zijn veel meer teksten, vanaf het begin van de vijftiende tot ver in de zestiende eeuw, die niet zozeer deze thematiek verwerken als wel zonder meer repertoire geweest lijken te zijn voor zulke spelvormen of die zo'n suggestie willen wekken. Dat geldt in het bijzonder voor enkele bewaarde spotmandementen, verwant aan het in het bruiloftsspel opgenomen 'sotte mandaet'¹⁰. Het meest bekend is die uitgevaardigd door een zogenaamd Gilde van de Blauwe Schuit, te dateren rond het midden van de vijftiende eeuw. Ook hier wordt een omgekeerde wereld gepresenteerd, waarin naar stand en maatschappelijke status geordende typen vrolijk worden uitgenodigd op grond van bij hun positie behorende of te vermoeden defecten. Maar ook deze tekst beijvert zich aan het slot om geen enkele twijfel te laten bestaan over de werkelijke bedoelingen. Alle ongewenste gedragsvormen zijn per groepering geïroniseerd en aldus bekritiseerd. Deze worden niet bruikbaar bevonden of wenselijk geacht in de stedelijke samenleving. Er is echter genezing mogelijk, want het lidmaatschap van dit 'gilde' van ongewensten wordt automatisch opgeheven bij huwelijk, wijsheid en rijkdom. Juist deze voorwaarden markeren weer de 'rite de passage' tussen ongeordend en beschaafd, en vooral tussen jongelingen en gezeten burgers¹¹.

Dat we met deze tekst ongetwijfeld de herinnering hebben aan een speeltexst die gebruikt werd bij vastenavondverbeeldingen, staat vast. Jongelingen vormden jaarlijks in die feestperiode zo'n zottengilde – op verschillende plaatsen luisterend naar de naam van Blauwe Schuit – en vermomden zich als de te bekritisieren groeperingen en hun belagers. Daarbij trok men dan met een blauwgeverfde schuit op wielen door de straten, zoals ook blijkt uit de stadsrekeningen van diverse plaatsen. Maar deze instant-feestgilden konden ook andere namen dragen, hetgeen zowel blijkt uit het verdere tekstmateriaal als uit rekeningen. En steeds zijn er aanwijzingen dat het jongeren zijn die de feestelijkheden aanvoeren en dat het uitspreken en verbeelden van ironisch gebrachte kritiek de boventoon voert, soms zelfs in quasi-procesvorm¹².

Een merkwaardige getuigenis voor het algemeen verspreide van zulke praktijken in de Zuidelijke Nederlanden – en dan al in de veertiende eeuw – wordt verstrekt door een cruciale passage in de *Canterbury Tales* van Geoffrey Chaucer. De manier waarop hij het bestaan en de activiteiten van jongelingen-benden in Vlaanderen bespreekt in zijn literaire verbeelding kan alleen effect hebben, wanneer het bedoelde publiek zich daarbij iets kan voorstellen, hoe karikaturaal het beeld op zichzelf ook lijkt te zijn door de eisen van het verhaal waarin het moet functioneren. Het gaat om de *Pardoners Tale*, het relaas van de aflaatkramer. Dat begint met de volgende regels:

“In Flaunders whilom was a compaigny
Of yonge folk that haunteden folye”.

Veelzeggend is meteen dat het kernbegrip *folye* valt: het gaat om een jongelingenvereniging die dwaasheid najoeg. Die blijkt dan te bestaan uit: hoerenlopen, dob-

belen, zang, dans en zelfs pacteren met de duivel, dat alles in volkomen onmatigheid.

Deze introductie moet nu dienen om de aflaatkramer te typeren. Hij blijkt namelijk de verwijfde homoseksueel voor te stellen, die met zijn ijdele gekraai de mensen oplicht met geestelijke zaken. Vooral zijn seksuele geaardheid maakt hem een aangewezen object voor de rituele schoonmaak der jongeren, die zich immers in het bijzonder op de regulering van een gewenste orde in huwelijk en gezin kon richten. Waarom laat Chaucer hem dan vol afschuw verwijzen naar Vlaanderen? Kennelijk zijn zulke praktijken daar zo algemeen bekend, dat de vertekening daarvan in dienst van het verhaal van de aflaatkramer nog bij een Engelstalig publiek voldoende bellen kon doen luiden. En omgekeerd wist Chaucer – die overigens het continent kende – aldus in meer algemene zin in te spelen op de vijandige associaties die het noemen van Vlaanderen te Londen en aan het hof in zijn tijd meteen opriep¹³.

Maar dat blijft allemaal nog steeds literatuur, waarvan het realiteitsgehalte moeilijk te meten valt zolang er geen minder verdachte bronnen zijn om er naast te leggen. Zulke bronnen zijn er zoals gezegd wel. Ze komen vooral voort uit de beschavingsbewegingen die zich in de Vlaamse en Brabantse steden vanaf het begin van de veertiende eeuw beginnen te manifesteren. In dat kader zijn er tot ver in de zestiende eeuw twee bewegingen aan te wijzen, die er beide op gericht zijn om het jongeren-ritueel in te perken, te beheersen of zelfs compleet uit te bannen. Vaak gebeurt dat in het bredere verband van de onderdrukking van de volkscultuur.

Enerzijds wordt er hard opgetreden door middel van politieverordeningen, boetes en strafbedevaarten. Anderzijds vindt er geleidelijke inkapseling en officialisering plaats van de door jongelingen beheerste pretgezelschappen en andere instant-feestverenigingen. Ze worden min of meer erkend, krijgen lichte vormen van subsidie om feest te vieren (meestal in de vorm van wijn), worden aangehouden om bij allerlei stedelijke feestvieringen toneelstukken op te voeren (al dan niet in competitieverband), kunnen soms over een eigen gebouw beschikken en brengen het in een enkel geval tot rederijkerskamer, het officiële feest- en representatie-instituut van de stad. Hoe dan ook hebben beide elkaar aanvullende bewegingen succes. Aan het einde van de zestiende eeuw is deze volkscultuur of wat daarvoor werd aangezien goeddeels verdwenen of opgegaan in de officiële cultuur¹⁴.

Dat zich in toenemende mate problemen voordoen in de grote steden met de zonen der welgestelden laat zich al vermoeden uit de literatuur. Graag voert men deze verkwisters van het ouderlijk erfgoed op als zogenaamde *wittebroodskinderen*. Ook de groeiende populariteit van het bijbelverhaal over de Verloren Zoon, niet het minst in de beeldende kunst, sluit hier direct bij aan¹⁵. Dit vermoeden wordt bevestigd door feitelijke situaties zoals die te Brussel vanaf het einde der veertiende eeuw. In 1383 stelt men daar vast, dat er een jongerenprobleem is. Men spreekt van *wilde joncheit* (daar is de typering 'wild' weer voor alles wat zich niet voegt naar de orde der gezetenen), waarmee men 'der goederliede kindere' be-

zerin, een jonkheer, koning en een edelman. In de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw verliezen deze jongelingen- annex wijkverenigingen hun betekenis. De rol van de stedelijke opluistering wordt overgenomen door enkele geprivilegieerde rederijderskamers. Het is zeer waarschijnlijk, dat we daarin dezelfde 'gezellen' aantreffen. In één geval, dat van de rederijderskamer *De Leeuwerik*, is er gedocumenteerd bewijs voor de omzetting van een jongeren/wijk-vereniging in zo'n kamer: dat gebeurde in 1454/'55²⁵.

Maar ook elders is dat herhaaldelijk gebeurd. We bespraken al deze achtergrond bij de Brusselse rederijderskamer *De Corenbloem*. De Antwerpse kamer *De Olijftak* begint in 1510 met 'jonge lieden', die zichzelf aanvankelijk van de geuzennaam *De Ongeachte* voorzagen. Oudenaarde kent in 1482 een kamer die aangeduid wordt als de *Jonge rhetorike*, terwijl er in 1526 sprake is van de rederijdersgezelschappen de *Verloren weesen* en de *Bloeyende jeucht*. De laatstgenoemde was in het bijzonder samengesteld uit de jonge zonen van de vooraanstaande burgers ter plaatse. Ook elders treffen we nog een zevental rederijderskamers aan die in hun zinspreuk herinneren aan een herkomst uit jongeren-vermaak. Zo laat Tielt duidelijk zien, dat de gebruikelijke voorstadia van zulke uit jongelingen voortgekomen rederijderskamers bestonden uit de jongeren/wijkvereniging. Tot in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw worden daar steeds zulke verenigingen genoemd die toneelspelen opvoeren en aangeduid worden als 'jonghe Ghezellen'. Maar vanaf 1480 is dat voorbij en wordt er alleen nog maar gesproken over de 'gezellen van de Rethorijke', die de opvoeringen verzorgen²⁶.

Voor zover er in de zestiende eeuw nog jongerenorganisaties met (verondersteld) subversieve doeleinden actief zijn, worden ze nu eenvoudigweg verboden. Wat inmiddels niet is opgenomen in de geaccepteerde instituten van de stad moet weg. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verbod te Haarlem in 1545, herhaald in 1557, tegen het nog steeds samenkomende jongeren-'convent'. De lange traditie van de gelegenheids-vereniging valt onmiddellijk te herkennen aan de vooral uit Frankrijk bekende modellering naar religieuze instituties:

"Den heer ende gerechte gebieden die jonge gesellen, die hem noemen 't *jonge convent*, dat zij voortmeer zulcke vergaderinge, tzij abdye, proostdye, jonge convent off hoe zijt mogen noemen, niet en maecten, noch in sulcken schijn niet meer en vergaderen, ende die heer ende gerechte verlaten die vindere off regeerde van dien, ende waert saecke, dat zij in sulcken schijn tot eeniger tijt weder vergaderen, dat waer opte boete van thien ponden, den heer, die stede elcx halff".

Ook uit 's-Hertogenbosch is zo'n absolute verbodsbepaling uit 1548 bekend, gericht tegen het georganiseerde optreden en geregelde bijeenkomen van jongeren:

"Men gebiet van sheeren ende deser stadt wegen, dat van nu voertaen egeen cleyn spuelen ofte kynder spuelen, die in den naeme van den drie gilden oft andersins spelen en ommegaen, en sullen moegen koemen ofte haar vergaderinghe maken in synt Jans kercke ofte op den kerckhoff, noch daerduer gaen ofte passerer op ten peen van (...)".

Daarmee lijkt het schema dat Grinberg voor Frankrijk hanteerde ook voor de Nederlanden op te gaan: definitieve onderdrukking in de loop van de zestiende eeuw.

Concrete aanwijzingen omtrent spelritueel van kritische aard in de zin van een volksgericht ontbreken nagenoeg. Maar zulk ritueel moet wel degelijk op uitgebreide schaal hebben plaatsgevonden gezien de aard van de sporen die in de latere stadia van de ontwikkeling der jongeren-organisaties zichtbaar zijn gebleven. Het onderzoek van deze sporen is nog maar nauwelijks op gang gekomen. Er doemen namelijk in de late middeleeuwen nog veel meer organisaties op, die vooral op feestdagen in de steden en op het platteland dermate tekeer gingen, dat tevens de uitoefening van een kritische functie vermoed kan worden.

Zo wordt er in de zeventiende eeuw te Poperinge melding gemaakt van een zottengezelschap, dat sinds de late middeleeuwen in en buiten de stad rondtrekt, aangevoerd door een dwaze ridder, heer Ghybe of Gib. Hij is gewapend met een keukenspit, draagt potten en pannen als harnas, heeft lepels als sporen en zit averechts op een ezel terwijl hij op een kei van 83 pond slaat. Zijn hovelingen volgen hem met keukengerei. Na verloop van tijd zou hieruit de officiële rederijkerskamer *De Keikoppen* gegroeid zijn²⁷.

Het is een rijk bericht, op merkwaardige wijze overgeleverd, namelijk in een rechtsboek uit 1677 waarin een regeringsbesluit uit 1653 hierover als casuïstiek besproken wordt bij de vraag in hoeverre een overheidsbepaling herroepen kan worden. Zonder dat nu alles te verklaren valt, is toch duidelijk dat de spotridder allereerst een verbeelding is van de gepersonifieerde Vastenavond, zoals deze er bij voorbeeld uitziet op Breugels beroemde schilderij met de *Strijd tussen Carnaval en Vasten*. Maar er is meer. Het rondtrekken met een bende volgelingen, ook buiten de stad, doet weer denken aan de reinigende en tuchtende rondgang die uiteindelijk terug te voeren valt op de middeleeuwse beschrijving van het demonische wilde leger van verdoemden, dat orde op zaken komt stellen. Bij die traditie hoort ook het genoemde keukengerei, waarmee blijkens vooral het Franse materiaal de afgrijselijke herrie werd gemaakt die de tuchtiging begeleidde of markeerde. Het averechts rijden op een ezel drukt de omgekeerde wereld uit en zothed (evenals de kei), maar herinnert eveneens aan een geliefde straf voor een van de voornaamste doelwitten van het Franse volksgericht, de pantoffelheld²⁸. En ten slotte werpt de officialisering van dit semi-permanente zottengezelschap weer een veelzeggend licht op hun vroegere, half-subversieve activiteiten.

Als laatste kan dan gewezen worden op een nog merkwaardiger gezelschap, dat in vele steden vanaf het midden der vijftiende eeuw genoemd wordt maar dat ook over het platteland trok. Het gaat om de gezellen van de *Droge Jonker*²⁹. Uit de rekeningposten die giften van wijn verantwoorden, wordt niet duidelijk wie dat zijn, en waarom en hoe ze optreden. Gezien de naamgeving van de feestaanvoerder gaat het om jongelingen. Het *droge* stelt ons echter voor de nodige problemen. Mogelijk drukt het de wens naar begiftiging met drank uit (die krijgen ze namelijk steeds van de stadsbesturen, maar dat is eigenlijk de standaard-subsidie aan elke feestvierende vereniging). Meer van toepassing lijkt de associatie met berooidheid, aangezien deze voortdurend voorkomt in de vastenavondverbeeldingen als personificatie van de uiteindelijke situatie waarin men door het chaotische en irrationele gedrag zal belanden: vergelijk Meester Oom (de lommerd)

van het Brussels zottenfeest uit 1551, Sint Reynuyt (alles weg), Sint Mager, Sint Hebniel en nog enige anderen³⁰.

Misschien geven de rekeningen uit Axel in dit opzicht de beste aanwijzingen. In 1463 betaalt de stad een tweetal zotten, omschreven als 'den drooghen jonckere en eenen anderen zot.' Later blijkt er sprake van een heel gezelschap, want in 1532/'33 wordt er geld gegeven aan 'mynheer van de Drooghen te Vastelavont als zij ghespeelt hadden.' En in 1535/'36 treden zij eveneens op bij de vastenavondviering, te zamen met 'de jonghers die tvastelavontspel speelden met mijn heer van Allegebrek.' Dus ook een andere jongelingen-vereniging, aangevoerd door het bekende feesttype dat algemene berooidheid uitdrukt, zodat het 'droge' vermoedelijk ook in deze richting gaat³¹. Maar alweer staat de onderzoeker verder onthand te kijken naar de talloze rekeningposten, die wel duidelijk maken dat het hier ging om een zeer verspreid en algemeen bekend soort van optreden aan het eind van de middeleeuwen, gedragen door jongeren in de vastenavondperiode, maar pas zeer fragmentarisch zichtbaar vanaf het moment van officialisering, die onvermijdelijk verandering met zich moet hebben meegebracht. In één geval lijkt een rederijderskamer getuige haar naam zo'n herkomst te hebben, namelijk de *Droogaers van Wervik*³².

Het materiaal rond wijkcultuur, spotgezelschappen en jongelingen-verenigingen uit de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd in de Lage Landen moet nog systematisch in kaart gebracht worden. Het is even rijk als divers en fragmentarisch. Anders gezegd: het belicht een glimp van activiteiten, die op dat moment min of meer erkend en gelegitimeerd zijn. Toch lijken er nog voldoende sporen aanwezig om reeds nu voorzichtig te kunnen concluderen, dat er zeker sprake is geweest van semi-permanente organisatievormen, vooral op wijkniveau, die zich in het bijzonder in de vastenavondperiode ten doel stelden om zowel in de stad als op het platteland de eigen gemeenschap jaarlijks te bekritisieren en schoon te wasen. Daarbij kon de vorm van een quasi-gerechtigde procedure gekozen worden³³.

De officialisering van deze gebruiken betekent tegelijkertijd de wijziging daarvan in de richting van een door de stad gedirigeerd vermaak (toneelcompetitie, steekspelen), terwijl het tijdstip hiervan rond 1400 aangeeft dat de oorspronkelijke gebruiken buiten de wet om in de eeuw daarvoor een uitbundige viering moeten hebben gekend. Die laat zich overigens niet alleen maar ombuigen in de besproken vormen. Er zijn ook aanwijzingen, dat de oorspronkelijke praktijken nog tot in de zestiende eeuw voorkwamen gezien de verbodsbepalingen en een enkel vonnis van de rechtbank.

In samenhang met dit niet-verhalende materiaal vormt de literatuur van de late middeleeuwen een rijke bron voor kennis omtrent vormen van volksgerichten. Er zijn heel wat teksten die doen denken aan repertoire dat bij de rituele spelvormen rond instelling van een spotrijk en quasi-rechtspraak werd gebruikt. Het is even verleidelijk als gevaarlijk om in dit verband naast de besproken teksten nog veel meer liederen, sproken en toneelstukjes uit de vijftiende en zestiende eeuw naar voren te schuiven. Er zijn namelijk nogal wat teksten die de geliefde doelwitten

van de volksgerichten hardhandig attackeren, op een wijze die aan de spelrituelen doet denken. Dan gaat het om de luidruchtige bespotting van ongelijke echtparen (oude man – jong meisje, of omgekeerd), pantoffelhelden en impotenten³⁴.

Een voorbeeld van zo'n tekst is 'Vanden Boonkens' uit het zogenaamde *Antwerps Liedboek* van 1544. Daarin worden alle genoemde verstoorders van een gewenste huwelijksorde aan de kaak gesteld, waarbij het refreintje telkens memoreert dat zulke verdwazingen veroorzaakt zijn door de geuren van de bloeiende bonenstruik. Aangezien tot het uit Frankrijk gerapporteerde ritueel ook het stinkend verbranden van bonenstruiken behoort voor de deur van de overtreders, ligt het vermoeden van een associatie voor de hand. Dat geldt ook voor een gedrukt vermaaksboek als dat *Vanden .X. Esels* uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Daarin is elke ezels een type man dat zich door vrouwen laat uitbuiten, de les lezen of op de kop zitten³⁵. Maar tegelijk mag duidelijk zijn, dat we hiermee te ver afdrijven. Papieren rumoer rond huwelijkszaken is overvloedig aanwezig, maar van een direct aanwijsbare band met of sporen van volksgerichten is nauwelijks sprake.

Tot slot zijn er dan nog twee punten die eveneens het verband met volksgerichten wat verder verwijden. Wanneer 'volks' hierin alleen slaat op het min of meer spontane, het onofficiële, dan is er niet zozeer een probleem. Maar de verwarring blijft toch, nu het materiaal laat zien dat de kritische en reinigende rol vooral door jongelingen werd uitgevoerd die allerminst uit het 'volk' kwamen, maar juist uit de gezeten milieus: de zogenaamde wittebroodskinderen³⁶. En het tweede punt is, dat de 'gerichten' niet zozeer werden ingegeven door incidenten die correctie behoeften, maar door de feestkalender, in het bijzonder de vastenavondviering³⁷. Dan was het echter wel goed raak en nam men elkaar in half-geinstitutionaliseerde vorm dermate te grazen, dat de beschavingsinstanties in de steden zich belemmerd en bedreigd gaan voelen. Die passen er een bekende mouw aan, uitvoerig beproefd ten tijde van de kerstening van Europa: erkennen, aanpassen, belonen. Pas dan zien wij wat. En soms licht er nog een vermoeden van rituele rechtspraak op.

Summary

Mock-societies, neighbourhood-associations and the trials of youngsters in late medieval literature and cultural life

Substantial information about popular trials during the later Middle Ages seems to be totally lacking in the Low Countries. But this is more a result of an obvious lack of interest concerning the subject in general, whereas the sources to be used are of a very diverging nature. Not only town-accounts and trials have to be investigated, but also the literature of the time and all information about the structure and development of urban cultural life.

Generally spoken we hear of popular trials and purification rituals, in the town councils start trying to control these happenings. They were mainly performed by the young and unmarried, especially during carnival, and directed against those who prejudiced their and the community's interest. On the one hand the councils are trying to forbid these festive rituals from about 1400, but on the other hand they seek to change these to officially controlled festivities by appointing leaders and establishing acknowledged societies. Nevertheless, we are able to look through these formalizations and to discover traces of the more original forms of popular trials, commanded by youngsters. The same goes for a considerable amount of literary texts, often neglected due to their supposed unaesthetic values, but in fact products of festivities where they served as repertoire, and often showing the literary reflection of these old rituals.

Noten

1. Algemene overzichten bij: Bercé 1976; Le Goff 1981; Scribner 1984, 128-133; Rey-Flaud 1985; Spierenburg 1988, 43-93. Meer in het bijzonder over de Franse jongeren-verenigingen: Davis 1971; Grinberg 1974; id. 1981; Muchembled 1981; Rey-Flaud 1985, 41-46. Een eerste poging om het Nederlandse materiaal te overzien bij Pleij 1983, 32-46.
2. Hummelen 1968, 1 OI 23. Uitgegeven in Van Vloten 1874, 116-131.
3. Zie de literatuur genoemd onder noot 1.
4. Bibliografisch overzicht bij Hummelen 1968; aanvullingen: Van Dijk 1984. Zie ook Lammens-Pikhaus 1985/86; Hüskén 1987.
5. Zulk materiaal is niet systematisch verzameld. Bruiloften en partijen vormden echter een gereede aanleiding voor het vervaardigen en voordragen van gelegenheidsgedichten: zie bijvoorbeeld Van Oostrom 1987, 46-53 (over Willem van Hildegarsberch); vergelijk Pleij 1983, 228-229.
6. Zie in het algemeen: Pleij 1988, hoofdstukken IV en VIII; id. 1983, hoofdstukken II en III.
7. Vandenbroeck 1987; vergelijk Pleij 1988, 121-131.
8. Vergelijk Pleij 1988, 264-265, 323, 401 noot 3 en de daar genoemde literatuur. Vergelijk ook Bijns ed. 1987, 124. Voor de dubbelzinnige mogelijkheden van de schep zie bijvoorbeeld De Roovere ed. 1955, 402, r. 5-6.
9. Courante standpunten hierover en overvloedig materiaal in de tentoonstellingscatalogi *Tussen heks en heilige* 1985 en *Helse en hemelse vrouwen* 1988, alsook in *Vijf eeuwen* 1988. Vergelijk Spierenburg 1988, 44-45, en Pleij 1988, 278-287.
10. Zie Pleij 1983, 86-97, 253-254; vergelijk ook id., 32-46.
11. Pleij 1983.
12. Een kostbare aanwijzing daarvoor vormt ook het merkwaardige Utrechtse document van 1446, waaruit in ieder geval een jongeren-pretvereniging naar voren komt, die eveneens naar de naam *Blauwe Schuit* luistert. Bovendien gaat het document over een optreden tegen een 'pantoffelheld' of op zijn minst tegen een ongelukkig verlopen liefde: Cosquino 1925; vergelijk Pleij 1983, 45-46. Zie verder in het algemeen id., 195-197, 236.
13. Chaucer ed. 1957, 150; vergelijk Mann 1973, 145-152. Norris 1933.
14. Deze these voor Noordwest-Frankrijk (zie Muchembled 1978) lijkt ook in hoge mate op te gaan voor de Lage Landen: vergelijk Pleij 1988, 349-356 en passim, en zie ook nog Muchembled 1981, 232-234.
15. Pleij 1983, 205-210; Renger 1970.
16. Willems 1846, 100-101; De Baere 1946, 7-8.

17. Pleij 1983, hoofdstuk II; vergelijk Davis 1971 en Grinberg 1974.
18. Henne 1845, II, 651.
19. Cursivering van mij. Van Eeghem 1936, 74-78; voor de bijbehorende tekst (repertoire) zie Pleij 1983, 268-272.
20. Maestertius 1646, 143-144.
21. De hier volgende verwijzingen zijn voor allerlei uitbreiding vatbaar: (Dendermonde) De Vlaminck 1900, 61-95; (Oudenaarde) Van der Meersch 1842, 395-398, en 1843, 30-47; (Aalst) De Potter 1873/'76, 154; (Axel) Wesseling 1966, 40; (Geraardsbergen) Vangassen 1959, 27-28, 35; (Tielt) De Vlaminck 1862, 35-45. Zie nog in het algemeen: Vander Straeten 1881, II, 50, 61, 80, 137, 138; Van Puyvelde 1922; De Potter 1870.
22. Gailliard 1908; Vandecasteele 1966, 22, 30; Van der Sluijs 1978, 199; Fernandez 1984, 515. De verbodsbepalingen doen sterk denken aan de praktijken van scheldpartijen, bespottingen en satirische liedjes vol obscene dubbelzinnigheden aan het adres van jonggehuwden, die uit Frankrijk gemeld worden: Lebrun 1981, 224.
23. Pleij 1988, 151-160.
24. De Vlaminck 1862, 35-45, met name 39.
25. De Vlaminck 1900, 61-95.
26. Respectievelijk: (Antwerpen) Bertrijn ed. 1879, 64-65; (Oudenaarde) Van der Meersch 1842, 395-398, en 1843, 30-47; (Tielt) De Vlaminck 1862, 35-45. Zie Van Elslander 1968, 31, 43 (2x), 50, 55, 58 voor de overige rederijderskamers. (Haarlem) Pleij 1983, 38; ('s-Hertogenbosch) Van der Sluijs 1978, 199.
27. Knobbaert 1677, fol. XXV recto; vergelijk De Pauw 1899, XV-XXIV. Over de naam bestaat onduidelijkheid. De Pauw vermoedt een politiek-satirische achtergrond (GIB zou de personificatie zijn van de coalitie Gent, Ieper, Brugge), maar wijst ook op middelnederlands 'gijbelen' voor 'giechelen', 'spelen mitter gibe' als aanduiding voor een soort dobbelspel, en zelfs het latijnse 'gibbus' = 'bultenaar'. In een rederijkersspel treedt een *Vrou Gijbe* op, een bazige kenau: Hummelen 1968, I J 1. Het geschetste optreden doet sterk denken aan dat van de 'grave van Lockeren' die als 'heer van Vastelavont' jongelingen aanvoert, verkleed als zotten en gewapend met houten zwaarden. Vanaf het eind van de middeleeuwen trekken ze rond vanuit standplaats Rotselaar, oefenen een speelse (?) terreur uit, eisen brood, spek en bier, hetgeen allemaal veel braspartijen en ongeregdigheden met zich meebracht: Sacré 1924/'25, 133-134.
28. Hierover uitvoerig Rey-Flaud 1985, 17-26, 90-103; over keukengerei id., 113-115; en het achterstevoren berijden van de ezels id., 145-148; vergelijk ook Spierenburg 1988, 80-85; over de pantoffelheld: id., 83. Vergelijk ook Ginzburg 1983.
29. Materiaal bij: Viaene 1936; De Potter 1873/'76, I, 296; Wesseling 1966, 40; *Memorieboek* 1853, II, 22; Vandecasteele 1966, 13, 19-20, 27, 28; Vander Straeten 1881, II, 44, 136; Van Keirsbilck 1964/'65, 14. Voor de naamgeving vergelijk Pleij 1983, 40.
30. Zie Pleij 1983, 104-107.
31. Wesseling 1966, 40.
32. Viaene 1936, 217.
33. Het materiaal is echter nog lang niet toereikend genoeg om een ontwikkeling te schetsen zoals die bij Grinberg 1981. Belangrijke getuigenissen geven ook de berichten over de weidse vieringen te Gent in 1526 en 1538, naar beweerd volgens oude traditie. Vele spotrijken werden er bij de vastenavondviering ingesteld, verdeeld over de wijken. Interessant is vooral een soort feestprogramma van stadswege, waarin al in hoge mate gepoogd wordt om zoveel mogelijk het gebeuren te beheersen en ongeregdigheden te voorkomen door de opname van enkele verbodsbepalingen: De Potter 1883/1901, IV, 6-11 (drukt documenten af); vergelijk *Memorieboek* 1853, II, 68.
34. Voor materiaal zie: Pleij 1986; id. 1983, 32-46.
35. *Volksboek* ed. 1946.
36. Vergelijk ook Scribner 1984, 128.
37. Vergelijk Grinberg 1981, 142; Scribner 1984, 130.

- Baere, C. de, 'De Brusselsche kamers van Rhetorica', *Eigen Schoon en De Brabander* 29 (1946) 1-16
- Bercé, Y.-M., *Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle* (Paris 1976)
- Bertrijn, G., *Chronijck der stad Antwerpen*. Uitgegeven door G. van Havre (Antwerpen 1879)
- Bijns, A., *'t Is al vrouwenwerk: refreinen*. Samenst. H. Pleij (Amsterdam 1987)
- Chaucer, G., *The works*. Ed. by F.N. Robinson (Cambridge (Mass.) 1957)
- Cosquino de Bussy, A. le, 'De Blauwe Schuif te Utrecht', *Jaarboekje van 'Oud Utrecht'* 1925, 72-92
- Davis, N.Z., 'The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France', *Past and present* nr. 50 (febr. 1971) 41-75
- Dijk, H. van, e.a., 'A survey of Dutch drama before the Renaissance', *Dutch Crossing* nr. 22 (april 1984) 97-131
- Eeghem, W. van, 'Rhetores Bruxellenses', *Revue belge de philologie et d'histoire* 15 (1936) 47-78
- Eislander, A. van, 'Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw', *Jaarboek 'De Fontaine'* 18 (1968) 29-60
- Fernandez Alonso, P., 'Jeugdcriminaliteit in de late middeleeuwen', *Spiegel historiael* 19 (1984) 512-516
- Gailliard, E., 'Onnoozele-Kinderendag. Eenige teksten uit de Brugsche "Hallegeboden"', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor taal- en letterkunde* 1908, 56-64
- Ginzburg, C., 'Charivari. Jugendbünde und wilde Jagd – über die Gegenwart der Toten', in: Id., *Spurensicherungen. Ueber verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis* (Berlin 1983) 47-60
- Grinberg, M., 'Carnaval et société urbaine XIVe-XVIe siècles: le royaume dans la ville', *Ethnologie française* 4 (1974) 215-244
- Grinberg, M., 'Charivaris au moyen âge et à la renaissance. Condamnation des remariages ou rites d'inversion du temps?', in: J. Le Goff e.a. (ed.), *Le charivari* (Paris 1981) 141-147
- Helse en hemelse vrouwen*. Red. M.L. Caron (Utrecht 1988)
- Henne, A., e.a., *Histoire de la ville de Bruxelles* (Bruxelles 1845). 3 dln.
- Hüsken, W.N.M., *Noyt meerder vreucht. Compositie en structuur van het komische toneel in de Nederlanden voor de Renaissance* (Deventer 1987)
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500 – ca.1620* (Assen 1968)
- Keirsbilck, G. van, 'Letterkundig leven te Kaprijke in de vijftiende en zestiende eeuw', *Jaarboek 'De Fontaine'* 14-15 (1964/'65) 3-45
- Knobbaert, J.A., *Jus civile Gandensium* (Antwerpen: M. Knobbaert, 1677)
- Lammens-Pikhaus, P., *Het tafelspel bij de rederijkers* (onuitgegeven dissertatie Gent 1985/'86)
- Lebrun, F., 'Le charivari à travers les condamnations des autorités ecclésiastiques en France du XIVe au XVIIIe siècle', in: J. Le Goff e.a. (ed.), *Le charivari* (Paris 1981) 221-228
- Le Goff, J., e.a. (ed.), *Le charivari. Actes de la Table Ronde organisée à Paris (1977)* (Paris 1981)
- Maestertius, J., *Beschryvinge van de Stadt ende Landt van Dendermonde* (Leiden: Ph.de Croi, 1646)
- Mann, J., *Chaucer and medieval estates satire* (Cambridge 1973)
- Meersch, D.J. van der, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde', *Belgisch Museum* 6 (1842) 373-408; 7 (1843) 15-72, 232-253, 386-438
- Memorieboek der stad Ghent* (Gent 1852/'53). 2 dln.
- Muchembled, R., *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*. Essai (Paris 1978)
- Muchembled, R., 'Des conduites de bruit au spectacle des processions. Mutations mentales et déclin des fêtes populaires dans le Nord de la France (XVe-XVIe siècle)', in: J. Le Goff e.a. (ed.), *Le charivari* (Paris 1981) 229-236.

- Norris, D.M., 'Chaucer's Pardoner's Tale and Flanders', *Publications of the Modern Language Association* 48 (1933) 636-641.
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987)
- Pauw, N.de, *Ypre jeghen Poperinghe aengaende den verbonden. Gedingstukken der XIVE eeuw nopenes het laken* (Gent 1899)
- Pleij, H., *Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1983)
- Pleij, H., 'Taakverdeling in het huwelijk', *Literatuur* 3 (1986) 66-76
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988)
- Potter, F. de., *Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen* (Gent 1870)
- Potter, F. de, e.a., *Geschiedenis der stad Aalst* (Gent 1873/'76). 4 dln.
- Potter, F. de, *Gent van den oudsten tijd tot heden* (Gand 1883-1901). 7 dln.
- Puyvelde, L. van, 'Het ontstaan van het modern tooneel in de oude Nederlanden. De oudste vermeldingen in de rekeningen', *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor taal- en letterkunde* 1922, 909-952
- Renger, K., *Lockere Gesellschaft. Zur Ikonographie des verlorenen Sohnes und von Wirtshaus-szenen in der niederländischen Malerei* (Berlin 1970)
- Rey-Flaud, H., *Le charivari. Les rituels fondamentaux de la sexualité* (Paris 1985)
- Roovere, A. de, *Gedichten*. Uitgegeven door J.J. Mak (Zwolle 1955)
- Sacré, M. 'Bijdragen tot een folkloristische kalender voor Brabant', *De Brabander* 4 (1924/'25) 125-137
- Scribner, B. 'Reformation, Karneval und die "Verkehrte Welt"', in: R. van Dülmen u.a. (Hg.), *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.-20. Jahrhundert)* (Frankfurt a. M. 1984) 117-152
- Sluijs, P. van der, 'Enkele kanttekeningen met betrekking tot de Bossche rederijerskamers', *Varia Historica Brabantica* 6/7(1978) 187-205
- Spierenburg, P., *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum 1988)
- Straeten, E. Vander, *Le théâtre villageois en Flandre* (Bruxelles 1881). 2 dln.
- Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985)
- Vandecasteele, M., 'Letterkundig leven te Gent van 1500 tot 1539', *Jaarboek 'De Fontaine'* 16 (1966) 3-57
- Vandenbroeck, P., *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987)
- Vangassen, H., 'Esbattemente ende genoechte te Geraardsbergen, XVe eeuw', *Het Land van Aalst* 11 (1959) 18-35
- Viaene, A., 'Van droge jonkers en Brugsche zotten', *Biekorf* 42 (1936) 215-219, 293
- Vlaminck, A.L. de, *Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika Het Roosjen te Thielt* (Gent 1862)
- Vlaminck, A.L. de, 'Les anciennes chambres de rhétorique de Termonde', in: *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van Dendermonde*, 2de reeks 8 (1900) 61-125
- Vloten, J. van, 'Drie tafelspelen', *Dietsche Warande* 10 (1874) 105-134
- Het volksboek Vanden .X. Esels*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door A. van Elslander (Antwerpen 1946)
- Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*. Onder redactie van H. Peeters e.a. (Nijmegen 1988)
- Wesseling, J., *De geschiedenis van Axel* (Groningen 1966)
- Willems, J.F., 'Vervolg der oude stadsregten van Brussel, 1368-1386', *Belgisch Museum* 10 (1846) 99-117